

YAZARLARIMIZDAN TÜRKÇE SÖZLÜK İÇİN KATKILAR

Nevzat Gözaydın

- Söz varlığımızın hepsini bir sözlük içinde toplamak bir hayli zor çünkü Türk diline hizmet eden bütün yazarlarımızın eserleri tam anlamıyla taranmamış, dizinleri yapılamamıştır. Özellikle geride kalan yüz yıllık bir süreç içinde, irili ufaklı hikâye ve roman yazarlarımızın kullandıkları söz, deyim, ibare ve atasözleri bir iki denemenin dışında sözlüğümüze aktarılamamıştır. Dolayısıyla da mükemmel bir sözlüğümüz yoktur. Rahmetli hocam Prof. Dr. Hasan Eren'in hiç unutamadığım şu sözü gerçeği ifade eder: "Sözlükler birer un çuvalına benzer, vurdukça tozar."

Gerçekten de aylardır yapmaya çalıştığım taramalar sayesinde sözlüğümüzün en son baskısında yer almayan, var olup da başka anlamlar taşıyan; madde başında olsun, madde içinde olsun örnekleri bulunamayan yüzlerce maddeyi *Türk Dili* sayfalarında vermeye çalışıyorum. Her okuduğum eseri tararken -en az iki defa hem kitabı hem sözlüğü karıştırmak zorunda kalıyorum, herhangi bir yanlışta yer vermemek için...

Bu yazımda yerimizin kısıtlı olması nedeniyle sözlüğümüzde yer alıp da örnekleri bulunmayanların hiçbirine yer vermedim. Sadece bulunmayan madde başlarını ve iç maddeleri aktarmaya çalıştım. Belki daha sonraki taramalarda genç kuşaklar, yeterli örnekleri de bulup sözlüğümüzü zenginleştirirler.

Her zaman olduğu gibi yazarların yazımına hiç dokunmadım, aynen verdim. Örnek verilen maddelerin hangi yazara ve kitabına ait olduğunu da sayfa numarasıyla birlikte ayraç içinde gösterdim.

aklına geleni sıva-: ‘Çekinmeksizin her türlü kötü sözü söylemek’ anlamındadır: “Öbür taraf basın hürriyetini ağzına geleni söyleyip aklına geleni sıvamak hürriyeti ile manalandırmıştır.” (BF/FD, s. 39)

ayağa kalk-: Sözlüğümüzdeki anlamından farklı bir anlam... ‘İsyan etmek, dirilip canlanmak, atılıma geçmek’ diyebiliriz: “İşgalin ilk günlerinde birleşen ve ayağa kalkan orduyla aşiretler arasında kopukluk başlamış.” (AK/EBK, s. 82)

bir çift söz (veya laf) et-: Anlamını ‘sınırlı sayıda veya ölçüde konuşmak’ olarak yazabiliriz. Örneğimiz olumsuz fiille yapılmıştır: “Yazarlar üzerine konuştuğuktan sonra, bazı okurlar üzerine de bir çift söz etmeden durulmaz.” (AB/A, s. 83)

bitkin düş-: ‘Çok yorulmak, kuvvetten kesilmek’ anlamındadır: “Üç günde altı Antep ziyafetinden bitkin düşmüştük.” (AB/LBG, 44)

boğazına diz-: “Garson, insanın yiyip içtiğini boğazına dizip zehir ediyor.” (AB/OY, s. 42) Anlam olarak ‘sıkıntı vererek yediklerinden zevk almasına engel olmak’ yazılabilir.

boğazına kadar bat-: ‘Bütün yönleriyle, tamamen’ anlamlarına gelir: “İstanbul lağımları direkt olarak denize akıyor, boğazımıza kadar ona batmamıza az kaldı.” (AB/YV, s. 121)

bolluk içinde yüz-: Anlamını ‘çok rahat içinde olmak, hiçbir sıkıntı çekmemek, ferah fahur yaşamak’ şeklinde verebiliriz: “Ya bolluk içinde yüzeriz, ya darlıktan nefessiz kalırız; şu döviz işimizde olduğu gibi.” (AB/US, s. 196)

borç bil-: ‘Yapılmasını, yerine getirilmesini şart saymak, kendini borçlu hissetmek’ anlamında olup örneği şudur: “Ünlü güzellerden birini dansa davet ederek onurlandırdı; bu zarif hanım da, krala iltifatı borç bildi.” (AB/US, s. 39)

borç tak-: “Maaş alıyorum, yolluğum var, primim var, yine de bazı aylar sıkışıyorum, borç takıyorum.” (Mİ/ANRY, s. 140-141) Anlam olarak ‘borcunu ödememek, arkasında borç bırakmak, borçlu kalmak’ yazılabilir.

borç say-: ‘Borcu varmış gibi hissetmek’ anlamına gelen bu ibare için yazarımız şöyle demiş: “Karısı, yeni durumlarının bir borcu sayarak, bütün Viyana sosyetesini parlak bir partiye davet etti.” (AB/PG, s. 136)

burnuna daya-: ‘Yüzüne doğru uzatmak’ anlamındadır: “Kapı açılır açılmaz namluyu otel katibinin burnuna dayadım.” (AB/OY, s. 274)

büyük görün-: Anlam olarak ‘kendini daha önemli, çok değerli gibi göstermek’ diyebiliriz: “Küçük adamlar ise büyük görünmeye çabalamanın çirpintileri içinde...” (AB/Y, s. 124)

cesareti kırıl-: “Böyle gecelerde yalnız eve döndüğüm zaman, kendimi cesaretim kırılmış gibi hissetmezdim.” (AB/Y, s. 60) ‘Başarısız olacağını sanmak, çekinmek, tereddüt etmek’ anlamlarını verebiliriz.

cevabı yerleştir-: “Kısacası lakırtıyı punduna getirmek, cevabı yerleştirmek, züppeliğin pazarlığı olmayan şartıydı.” (AB/US, s. 46) ‘Yerinde ve zamanında gerekli cevabı vermek’ anlamına gelir.

cinleri başına çık-: Anlamı için ‘aşırı sinirlenmek, çok kızmak’ diyebiliriz: “Müfettişin cinleri başına çıkıyor, hemen alarm düğmesine basıyor.” (AB/A, s. 176)

curcuna ol-: ‘Eğlenceli bir duruma gelmek, karmakarışık olmak’ diyebiliriz: “Bu ameliyat türü yaygınlaşırsa eğer, bu dünya bir curcuna olur ki, zevkine canlar dayanmaz.” (AB/BG, s. 83)

(birin) çanağını yalama-: ‘Minnet borcu olmamak, dalkavukluk yapıp çıkar sağlamamak’ anlamları verilebilir: “Borç mu? Benim kimseye borcum yok; kimsenin çanağını yalamadım.” (AB/OY, s. 295)

çangal: Sözlüğümüzdekenden farklı bir anlamını daha verebiliriz: “Bu da güzel bir adamdı, uzun bıyıkları çangaldı.” (YK/ÇYY, s. 43) Anlamı, ‘ayrılmış, ayrık, dağılmış’tır.

çare ara-: “Kasım sonunda Hakkari’de çadırdaki yaşamak sağlık açısından iyice tehlikeli bir hâl alınca, çare aramak zorunda kaldık.” (AB/LBG, s. 16) Anlamı, ‘sorunun çözümü için çaba harcamak’tır.

çare bul-: Yukarıda geçenin karşılığı olsa gerek... ‘Sorunun çözüm yoluna ulaşmak’ diyebiliriz: “Sonunda Mustafa’yı ısrarından caydırmak için çok ciddi bir çare buldum.” (AB/BBG, s. 57) veya “Senden başka bu işe çare bulacak adamı tanımıyorum; bana yardım et!” (AB/LBG, s. 58)

çare kalma-: “Baktım bu denemeden sonuç alamıyorum, polise sormaktan başka çare kalmıyor.” (AB/YO, s. 219) ‘Sorunun çözümü için bir yol bulamamak’ anlamındadır.

çarkına kapıl-: ‘Bir şeyin, bir durumun’ ön açıklamasıyla anlamını ‘kendini olayların akışına bırakmak’ şeklinde verebiliriz: “Kim ki sınırlarını başıboş bırakır, inatlaşma çarkına kapılırsa, o kişinin beyni tatile çıkmış demektir.” (AB/Y, s. 59)

çeşit çarşısı: “Adamcağızın yüzünü böyle çeşit çarşısına çeviren şey düpedüz esrarın, işaretin neticesi olan felçti.” (AHT/SAE, s. 45) Anlamı halkın da çok kullandığı ‘çift çarşısı’dır.

çılına çevir-: ‘Çıldirtmek, ne yaptığını bilmez duruma getirmek’ anlamındadır: “İktidardan uzaklaşma korkusu, vicdansız zalimleri çılına çeviriyor.” (AB/F, s. 112)

çığırından çık-: ‘Düzeni tamamen bozulmak’ anlamına gelir: “Uyulması mümkün olmayan yasaklar koymakla, trafik düzeninin büsbütün çığırından çıkması teşvik edilmiş olur.” (AB/OY, s. 313)

çarpıntıya gir-: ‘Aşırı heyecan duymak’ anlamındadır: “En uzun yolculuğa çıkarken, tam giderayak, hesaplaşma çarpıntısına girenler var.” (AB/US, s. 205)

çifte ölçülü: “Son yılların olayları bizi, çifte ölçülü sözünü fazlaca kullanmaya sürüklemiştir.” (AB/İE, s. 206) Anlamını ‘birbirine karşıt iki görüş bildiren’ olarak verebiliriz.

çözüm bul-: ‘Soruna çare bulmak’ diyebiliriz: “Bulunan çözüm ikisi arasında yeni bir şehir inşa etmek olmuş.” (AB/U, s. 20)

çulaki: “Oğlanın üstü başı düzgünceydi; bacağında çulakiden bir kilot pantolon, sırtında şayaktan lacivert ceket.” (OK/BTÜ, s. 12) ‘Çula benzeyen, kalınca, kaba dokunmuş bir kumaş türü’ anlamındadır.

çürük vicdanlı: ‘Ahlaksız, kaba, görgüsüz, saygısız’ anlamına gelir: “Trafığı büsbütün düğüm eden sürücüler, trafik ipsizleridir. Böyle çürük vicdanlıları ipe çekseler, acınmamalıdır.” (AB/Y, s. 171)

geçer akçe olmaktan çık-: Sözlüğümüzde bu madde var ve örneği de Hüseyin R. Gürpınar olarak aktarılmış, baş tarafı da verilmemiş. Oysa örnek cümlelerin tamamı şöyledir ve Burhan Felek’e aittir: “Türkçesi öğüttür. İnsanların birbirlerine en çok ve en kolay verdikleri nesnedir. Lakin alanı, dinleyeni, tutanı azdır. Gitgide geçer akçe olmaktan çıkmıştır.” (BF/FD-I, s. 11)

ıbiği kızar-: “Kazanıyor kazanmasına ya, koklatmıyor. Eskiden böyle değildi. Şimdi asi oldu. İbiği mi kızardı, ne?” (OK/VV, s. 51) ‘Başına buyruk olmak, kendine güven duymak’ anlamındadır.

ıçindeki erik kurusunu ortaya dök- : “Makine dairesinin önünden gelip geçmek, ters ters bakmak marifet değildi, ıçerindeki erik kurusunu dökünlerdi ortaya.” (OK/VV, s. 136) Anlamı için ‘gizli niyetlerini açıklamak, sakladıkları planları belirtmek, kuruntularını söylemek’ diyebiliriz.

ıçine balta girme-: İki anlamı var. İlki ‘doğal durumuyla kalmak, hiç bozulmamış olmak; ikincisi ise ‘karmakarışık, düzensiz bir durumda bulunmak’: “Odanın ıçı balta girmemiş ormanlara dönüverdi üç ay ıçerisinde.” (Mİ/ANRY, s. 154)

lokma lokma doğra-: ‘Küçük parçalar hâlinde kesmek’ anlamına gelir: “Kim bilir kendini Afrika’da mı lokma lokma doğradılar, yoksa okyanusta balıklar mı lokma lokma yuttular.” (Mİ/DMD, s. 22-23)

lokum ol-: “Karı koca maaşlarımızı kattık mıydı birbirine, hele hele ikimiz hastanede bir arada olursak lokum lokum...” (Mİ/AY, s. 110) Anlamını ‘çok güzel, harika, muhteşem’ olarak verebiliriz.

lüp lüp iç-: “Bu adam öteki adamların başı olmalı, löp löp yutuyor, lüp lüp içiyor.” (Mİ/DMD, s. 16) ‘Durmadan içmek’ anlamındadır.

makine gibi konuş-: ‘Çok hızlı, kelimeleri birbiri ardına hiç ara vermeden söylemek’ anlamına gelmekte olup örneği şudur: “Biz ona okuldayken Velet Necmi derdik; makine gibi konuşurdu, yine makine gibi konuşuyor.” (Mİ/ANRY, s. 163)

malını bil-: “Sen anlatma boşuna, biz malımızı biliriz, der gibi tıslıyormuş.” (Mİ/ANRY, s. 31) ‘Kişiyi eskiden beri tanımak, ne yapıp ettikleri hakkında olumsuz kanaat sahibi olmak’ anlamlarını yazmamız mümkündür.

mektup sal-: ‘Mektup yollamak’ demektir, genellikle halk tarafından kullanılır: “Bizim yol olmuş yine kambur kambur, fil çıkmaz, taşından, batanından, göçüğünden. Saldık bir mektup Ankara’ya.” (Mİ/ANRY, s. 86)

mektup yağ-: “Bu başlığın çıktığının günü gazetelere mektuplar yağıyordu.” (Mİ/AY, s. 50) Anlamı ‘bir hayli mektup gönderilmek’ diyebiliriz.

merakta koy-: Anlam olarak ‘merak içinde bırakmak, merak ettirmek’ yazılabilir: “Baba, herhalde bizi merakta koymak istemezsin, söylesene nasıl biliyorsun?” (Mİ/ANRY, s. 172)

meraktan patla-: “Öyle merak ediyorum ki üstadım, yarınki yazacağınız yazıyı; neredeyse meraktan patlayacağımı.” (Mİ/DVD, s. 28) ‘Aşırı merak yüzünden büyük sıkıntı içine girmek’ anlamındadır.

midesi ağzına gel-: “Zihni beyin yüreği hırp etti, midesi ağzına geldi, sesi uçtu gitti, sinek vızıltısı oldu.” (Mİ/ANRY, s. 42) Anlamı ‘sıkıntıdan, üzüntüden mide sancısı tutmak’ olabilir.

mutluluktan uç-: ‘Aşırı sevinç duymak, neşesi abartılı olmak’ diyebiliriz: “Bazen gülücüğüm kahkahaya dönüşüyor, mutluluktan uçuyor, deliler gibi gülüyorum.” (Mİ/DMD, s. 105)

müjdelik iste-: “Sırıttıyor da üstelik, sanki oğlum olmuş, kızım olmuş gibi, salt müjdelik istemesi eksik.” (Mİ/DMD, s. 52) Anlam olarak ‘sevindirici bir haber karşılığında para, hediye talep etmek’ yazılabilir.

müsaadesizlik: ‘İzinsizlik’ anlamındadır: “Düşünüyorum ki, biz belki de hizmet beklediğimiz, istediğimiz makam ve makam sahiplerinden şartların müsaadesizliği yüzünden beklediklerimizi ve vadettiklerini bir türlü tam manasıyla gerçekleştiremediklerini görüyoruz.” (BF/JD-I, s. 27)

müsamaha gör-: ‘Hoşgörülle karşılanmak, taviz vermek’ anlamı verilebilir: “Sigara içmek bir kabahat değildir. Ama gençlerin mümkün mertebe geç başlamaları ile müsamaha gören bir keyif vasıtasıdır.” (BF/FD-I, s. 41)

pirincin taşını ayıkla-: “Şimdi bizim yakışıklı ayıklasın bakalım pirincin taşını.” (Mİ/ANRY, s. 100) ‘Güç bir durumda çıkış yolu aramak, çaresini düşünmek’ anlamını verebiliriz.

şüphe altına gir-: “Mâliyede mükelleflere iyi muamele eden, doğru dürüst vergisini vermesine yardım eden memurlar, hemen şüphe altına girerler ve yerlerinden atılırlar.” (BF/FD-I, s. 11) Anlamı için ‘şüpheli duruma düşmek’ diyebiliriz.

yüzüne bakılma-: Birinci anlamı ‘çok çirkin olmak, ikincisi ise ‘berbat, kötü görünmek’tir. İkinci anlam için örnek şudur: “Çirkin de olsa, yüzüne bakılmayacak gibi de olsa, seninkisi iş aslanım.” (Mİ/DVD, s. 82)

Taranan kaynaklar:

Boysan, Aydın, *Aldanmak*, İstanbul 1990. (AB/A)

_____, *Fısıltı*, İstanbul 1989. (AB/F)

_____, *İstanbul Esintileri*, İstanbul 1991. (AB/ İE)

_____, *Leke Birakan Gölgeleler*, İstanbul 1995. (AB/ LBG)

_____, *Oldu mu Ya!* İstanbul 1985. (AB/OY)

_____, *Paldır Güldür*, İstanbul 1984. (AB/ PG)

_____, *Umut Simit*, İstanbul 1984. (AB/US)

_____, *Uzaklardan*, İstanbul 1993. (AB/ U)

_____, *Yalan*, İstanbul 1987. (AB/ Y)

_____, *Yangın Var*, İstanbul 1985. (AB/ YV)

_____, *Yollarda*, İstanbul 1990. (AB/YO)

Felek, Burhan, *Felek’ten Dostlara-I*, İstanbul 1984. (BF/FD-I)

İzgi, Muzaffer, *Azrail Nasıl Rüşvet Yedi*, İstanbul 1986. (Mİ/ANRY)

_____, *Bir Namussuz Aranıyor*, İstanbul 1998. (Mİ/BNA)

_____, *Dandini Vatandaş Dandini*, İstanbul 1991. (Mİ/DVD)

_____, *Devletin Mali Deniz*, İstanbul 1986. (Mİ/DMD)

Kemal, Orhan, *Bereketli Topraklar Üstünde*, İstanbul 1954. (OK/ BTÜ)

_____, *Vukuat Var*, İstanbul 2008. (OK/VV)

Kemal, Yaşar, *Çukurova Yana Yana*, İstanbul 1955. (YK/ÇYY)

Kutlu, Ayla, *Emir Bey’in Kızları*, İstanbul 1998. (AK/ EBK)

Tanpınar, Ahmet Hamdi, *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*, İstanbul 1961. (AHT/SAE)